

HLAVNÍ METODOLOGICKÉ PŘÍSTUPY VE SPOLEČENSKÝCH VĚDÁCH

- Regionální ekonomie a politika II
- Prof. RNDr. Milan Víturka, CSc.

Pozitivismus

Zakladatelem tohoto nejstaršího metodologického směru kladoucího důraz na studium faktů, pozorování jevů a empirické zkušenosti je A. Comte (1798–1857). Cílem je pak tvorba teorií zobecňujících empirická pozorování a vysvětlujících pozorované jevy (induktivní postup využívající generalizace). Ze získaných poznatků pak lze deduktivním přístupem odvodit poznatky platné i pro případy, které dosud nebyly empiricky ověřeny.

Typickým rysem pozitivistické metody je přesvědčení o kumulativnosti vědeckého poznání. Vědecké poznání založené na indukci při dlouhodobém vědeckém výzkumu umožňuje zformulovat soustavu pevných závislostí mezi jevy a dává tak společný základ všem vědám bez rozdílu. Dalším výrazným rysem pozitivismu je předpoklad neutrality vědeckého poznání a důraz na kvantifikaci, matematizaci a využití statistických metod, které umožňují snazší operacionalizaci empirické skutečnosti (tj. převedení pozorovaných jevů na kvantifikovatelné jednotky). Díky kvantifikaci je možné verifikovat poznatky pomocí statistických testů a ověřit zda při opakovaném pozorování a měření je vždy dosahováno týchž výsledků.

Koncem 60. let bylo použití pozitivismu do určité míry zpochybněno pro jeho neúspěšné snahy o predikci a dále necitlivost k faktorům, které nelze odpovídajícím způsobem kvantifikovat a modelovat.

Post-positivistické směry

1. Kritický racionalismus a falzifikace

Za prvního představitele postpozitivismu lze označit K. R. Poppera (1902–1994), který zpochybnil základní předpoklad pozitivismu že věda se vyvíjí stálým zevšeobecnováním empirických skutečností a naopak zastával stanovisko že zevšeobecnění je v řadě případů až následnou fází, které musí předcházet formulace hypotéz. Poté nastupuje fáze jejich empirického ověřování.

Podstatný rozdíl oproti pozitivismu, který staví na principu verifikovatelnosti jevů a závislosti mezi nimi, vidí kritický racionalismus v aplikaci principu falzifikace. Za primární je považována potřeba vyvracet vytvořené hypotézy a zachovávat tak důsledně kritický přístup k hypotézám a teoriím.

Základním postulátem falzifikacionismu je, že teorie nebo hypotéza již nebylo možné falzifikovat má přednost před teorií či hypotézou která falzifikována byla. Podstatná je také skutečnost, že obdobně jako pozitivisté Popper předpokládá objektivní danost reality a jevů. Od pozitivismu jej odlišuje důraz na nespojitost vědeckého poznání, což je v rozporu s pozitivistickým předpokladem kumulace poznatků. Popperova metoda však má své podstatné praktické problémy, kdy u společenských věd lze téměř u všech zevšeobecnění nalézt výjimku která zevšeobecnění neodpovídá. Uplatňováním tohoto principu se ovšem celá metoda stává značně neefektivní. V této souvislosti je potřebné zmínit i Kuhnovu koncepci paradigmát zohledňujících skutečnost, že v reálném světě jsou fakta zatížená náhledem a interpretací člověka odrážejících historicky dané podmínky (rozhodující role subjektu pro interpretaci skutečnosti).

2. Strukturalismus

Základním předpokladem strukturalismu, který byl souputníkem pozitivismu, je existence struktur čili určité formy uspořádání individuálních prvků či jevů. Podstatou strukturalistické metody je pak abstrakce od jednotlivostí a vlastností studovaných prvků a zaměření pozornosti na „nadčasové“ vlastnosti studovaného objektu resp. na kvalitativní faktory podmiňující existenci jevů.

Základem strukturalismu je existence struktur jako formy uspořádání individuálních prvků. Struktury je ovšem možné identifikovat pouze intelektuální abstrakcí, nikoliv přímým empirickým pozorováním (struktury vzniklé působením společenských vztahů či mentální struktury v myšlení jednotlivců) a opakované pozorování jevů tedy nic neříká o jejich kauzalitě. Pro strukturalisty je příznačné odlišování zkoumaného (objekt) od zkoumajícího (subjekt). Dalším výrazným, a silně kritizovaným, rysem strukturalismu je upřednostňování struktury před individualitou jednotlivých aktérů.

Ve velké většině svých forem strukturalismus zdůrazňuje vliv společenských struktur do té míry, že dochází téměř ke společenskému determinismu čili předurčení jevů vzájemným spolupůsobením různých struktur (toto vnímání reality je pak zcela charakteristické pro marxismus). Tím jsou ovšem ignorovány rozdíly mezi jednotlivci a společnost je chápána jako mechanický organismus, který lze souhrnně popsat resp. vysvětlit.

3. Kritický realismus

Filozof R. Bhaskar chápe kritický realismus jako pokus o změkčení silně deterministického strukturalismu do podoby, která by umožnila jak zohlednit vliv jednotlivců na změnu struktur, tak zabránit chápání struktur jako bezprostředních příčin jevů. Vytvořená retrospektivní metoda představuje kombinaci dvou odlišných metod zkoumání. Jako první krok je chápáno studium empirických faktů na cestě k pochopení a vysvětlení hlubších příčin umožňujícího předběžnou formulaci teorie. Ve druhém kroku pak nastupuje intenzivní výzkum zaměřený na úzkou skupinu sledovaných prvků s cílem nalézt příčinné vysvětlení jevů a rozlišit mezi nutnými a nahodilými okolnostmi vzniku jevů (pro odhalení nutných vztahů je používána metoda abstrakce, zatímco pro identifikaci nahodilých vztahů je používán empirický výzkum). Vývoj vědeckého poznání je podle kritických realistů v zásadě kumulativní, ale to neznamená že by bylo možné s postupem poznání spolehlivěji předpovídat sledované jevy. Musel by totiž být dodržen předpoklad uzavřeného systému, což při studiu společenských jevů není možné. Kritičtí realisté tedy jako první z výše popisovaných směrů programově rezignují na možnost predikce. Jejich výzkum se tak omezuje pouze na stanovení tendencí jevů, které charakterizují jako dlouhodobě působící mechanismy.

Kritika s níž se kritický realismus setkal byla v zásadě dvojího druhu. Jednak mu bylo vyčítáno že je příliš eklektický a nenabízí nic zásadně nového a v podstatě tak představuje pouze kombinaci dvou dosud běžných metod výzkumu – pozitivistického empiricismu a strukturalistické abstrakce (dále je zdůrazňováno, že rozlišení mezi nutnými a nahodilými vazbami je problematické). Podle názoru druhého kritického tábora, který se vytvořil kolem postmoderně založených vědců, se kritický realismus pokouší pouze o vytvoření nové totalizující „velké teorie“, která se staví do pozice nadřazeného soudce a ve své všeobecnosti není schopna postihnout specifické okolnosti podmiňující jevy.

Relativistické přístupy

Pro relativistické směry je charakteristická krajní skepse k explanaci v tradičním slova smyslu a důraz je kladen na pluralitu možných vysvětlení a především na jiné formy poznání. Na sklonku 20. století se některé jejich prvky začaly stále výrazněji prosazovat také v sociologii a geografii a poněkud omezeněji i v ekonomii.

1. Hermeneutika

Hermeneutika svůj původ odvozuje od analýz starověkých a středověkých teologických textů. V moderním pojetí se pojí se jménem filozofa H. G. Gadamera a vychází z téze, že nic v našem světě není objektivní a vše je pouze výsledkem interpretace.

Hermeneutický přístup tvrdí, že smyslem vědeckého zkoumání by neměla být snaha o univerzální vysvětlení platné ve všech podmínkách, nýbrž snaha pochopit jak vznikají významy, které jednotlivým jevům připisujeme a objasnit vztah mezi chováním lidí a jejich subjektivními pohnutkami. Cílem vědy by mělo být objasnění proč chápeme jevy a procesy právě tak, jak je chápeme, a proč jim připisujeme právě takové a ne jiné významy (viz např. stakeholderovský přístup). Z hlediska používaných technik znamená hermeneutika obrat k používání kvalitativní analýzy (tzv. etnografické a participativní metody výzkumu a dlouhodobá pozorování, často s přímou spoluúčastí výzkumníka). Dalším typickým rysem hermeneutiky je analýza jazyka jako prostředku, který vytváří, stabilizuje a reprodukuje mentální koncepty a referenční rámce pro interpretaci jevů.

2. Poststrukturalismus a postmodernismus

Poststrukturalismus je v zásadě spíše politický program než vědecký směr – pokouší se nabídnout alternativu která by osvobozovala člověka, ale přitom omezila riziko že se snaha o osvobození stane novou ideologií. Jeho zastánci proto považují za nezbytné soustavné kritické hodnocení dosaženého stavu poznání. Již M. Foucault zdůraznil roli moci jako kritériu pravdivosti a kritizoval snahu nalézt jeden univerzální princip pravdivosti. Snahou vědy by proto mělo být podat obrázek o historickém vývoji „režimů pravdy“ a pomocí analýzy vztahů dominance rekonstruovat mechanismy a technologie moci, které umožňují stabilizaci režimů pravdy v čase.

Zjevná slabina poststrukturalistického přístupu spočívá v tom, že se jedná o značně dílčí pohled na svět. Důraz na diskurzivní charakter sociálních procesů je sice do značné míry originální a bezpochyby podstatný, ale dochází při něm k určité rezignaci na hledání odpovědí na praktické otázky (jeho absolutní uplatnění by např. znamenalo rezignaci na možnost odpovědi např. na otázky po příčinách hospodářských rozdílů mezi regiony).

Ještě radikálnější ve směru metodologického relativismu jsou postmodernistické přístupy, jejichž charakteristikami jsou antiuniverzalismus, hodnotový relativismus a radikální pluralismus. Podle ryze postmoderních autorů je možnost vytvoření kritéria pravdy veskrze vyloučena. Tím ovšem útočí na základní principy, na nichž byla vědecká praxe vybudována tj. principy pravdivosti, objektivity a touhy po poznání jako prostředku ke zlepšení životních podmínek. Postmodernismus nicméně pomáhá otevírat nová témata, kterým se dosud nikdo nevěnoval, čímž může podpořit reflexi autorů a otevřít jim cestu k zamyšlení nad formulacemi otázek jež si kladou a nad výzkumnými postupy či výsledky výzkumů, jichž se v některých případech nekriticky používá pro účelové zdůvodnění politických či jiných cílů.